

Г. Ю. Івакін*, О. М. Іоаннісян**, Д. Д. Йолшин**,
Ю. В. Лукомський***

(* Київ, ** Санкт-Петербург, *** Львів)

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ 2008—2009 рр.

В статті подаються матеріали нових архітектурно-археологічних досліджень Десятинної церкви X ст. в Києві, здобуті протягом двох останніх польових сезонів — 2008—2009 рр. Роботи були зосереджені в апсидній частині храму, в районі північно-західного кута споруди, перед західним фасадом церкви.

Ключові слова: Десятинна церква, архітектурно-археологічні дослідження, архітектурний тип споруди, просторова структура храму; фундаментний рів; сліди субструкцій; кладка: сліди ремонтів та перебудов.

Продовжуються польові дослідження решток Десятинної церкви — першого мурованого храму Русі, розпочаті 2005 р.

Її будівництво являло собою загальнодержавну справу й стало етапним для всього державного, церковного та культурного життя держави. Зведення соборної церкви символічно увінчувало державний розвиток Русі. Після побудови всього монументального комплексу Десятинної церкви, яка стала композиційним центром нового «граду Володимира» X ст., державницько-релігійний та культурний розвиток країни вийшов на принципово новий рівень.

Як відомо, Десятинна церква стала першою пам'яткою Київської Русі, яку почали досліджувати широкими площами. Вже 1824 р., за ініціативи київського митрополита Євгенія /Болховітінова/ археолог-аматор К. Лохвицький здійснив перші, хай і не досить наукові за методичним рівнем, розкопки найдавнішого храму Русі. Втім, вже перші результати привернули увагу тогочасного освіченого суспільства до давньоруських старожитностей. Для більш точних обмірів Академія мистецтв з Петербурга направила професійного архітектора

М. Єфімова, який 1826 р. склав досить точний фіксаційний план решток церкви.

В 1908—1911 рр. ділянки храму X ст., що знаходилися поза спорудою нової церкви XIX ст. і яка в значній мірі знищила автентичні рештки, дослідив Д. Мілеєв. Ці дослідження були взірцевими щодо методики та фіксації й дали надзвичайно багато для вивчення архітектури пам'ятки. Проте, далеко не всі матеріали Д. Мілеєва були оброблені й введені до наукового обігу. Його розпорошені матеріали збираються до єдиної джерельної бази вже під час сучасних досліджень Десятинної церкви.

Після розбору у 1935 р. стасівської церкви XIX ст. спільна Київська експедиція Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під проводом М. Каргера у 1938—1939 рр. здійснила повні дослідження тої частини давнього храму, що знаходилась під спорудою XIX ст. Мурування вціліло лише на трасах південної та західної галерей. Від решти переважно залишились самі рови зі слідами дерев'яних субструкцій. Прив'язавши свої обміри до ділянок Д. Мілеєва, М. Каргер створив свій відомий за багатьма виданнями (Каргер 1961, рис. 9—10) зведений план фундаментів Десятинної церкви. Але це був не обмір пам'ятки, а план, до якого автор вніс елементи реконструкції. Дослідник подавав пунктиром фундаментні стрічки там, де вони не збереглися та на ділянках, які він не розкопував. Проте більшість істориків архітектури користувалися саме цим планом авторитетного вченого для створення власних реконструкцій первісного вигляду Десятинної церкви у якості саме реальних обмірів.

Історико-архітектурною інтерпретацією Десятинної церкви, з'ясуванням її архітектурного

типу займалися практично всі дослідники зодчества та монументального мистецтва Київської Русі. Після розкопок Д. Мілеєва — це Д. Айналлов та Ф. Шміт (Айналлов 1917; Шміт 1919, с. 34—35), після робіт М. Каргера — К. Кононт, М. Брунов, О. Повстенко, Г. Корзухіна, Ю. Асеев, М. Холостенко, П. Раппопорт, Г. Логвин, О. Кошет (Cross 1949, ill. 1; Брунов 1953; Повстенко 1954, с. 196; Корзухіна 1957; Асеев 1982, с. 28—35; Холостенко 1965; Логвин 1980, с. 113; Раппопорт 1993), відносно нещодавно Н. Логвин, А. Реутов, І. Красовський (Логвин 1988; Реутов 1996; Красовський 1998; 2002).

Однією з причин дискусійності та невирішеності головних питань з архітектури Десятинної церкви, її походження, висування різноманітних реконструкцій її первісного вигляду стала відсутність достатньої джерельної бази. Матеріали археологічних розкопок (документація та колекції знахідок) попередніх років розпорошені й зберігаються в архівах та музеях Києва, Петербургу, Москви тощо. Частина матеріалів ще навіть не введена до наукового обігу. Сьогодні всі матеріали з історії пам'ятки та її досліджень збираються до єдиної джерельної бази й переносяться на сучасні електронні носії інформації. Їхнє комплексне вивчення разом з фактами, які надають розкопки 2005—2009 рр., на ґрунті сучасного рівня знань історії давньоруської та візантійської архітектури дає змогу по новому розглянути певні аспекти проблеми початкового етапу давньоруської архітектури.

Нові розкопки Десятинної церкви розпочато у 2005 р. Перші підсумки цих досліджень підбиті у низці публікацій останніх років (Івакін, Іоаннісян 2008; Івакін, Іоаннісян 2009; Козюба 2005; Їолшин 2007; Їолшин, Евдокимова 2009; Їолшин, Никитенко 2009; та інші). Проте дослідження пам'ятки ще не завершені й повне осмислення ще попереду. В цій розвідці подаються конкретні результати робіт 2008—2009 рр. та деякі попередні висновки, які виникли в процесі всього ходу досліджень.

Серед великого комплексу дискусійних питань з історії Десятинної церкви все ще стоять такі:

1. Синхронність будівництва всіх частин споруди та їхня послідовність;
2. З'ясування задуму та втілення планової просторової структури головного ядра храму;
3. Архітектурний тип всієї споруди, характер й призначення прибудов;
4. Походження архітектурних витоків церкви та зодчих і будівельних майстрів, що створили її.

Вже перші результати розкопок виявили недосліджені ділянки, бровки між шурфами, нерозкопані об'єкти язичницької доби. В деяких місцях збереглася стратиграфія, що відноситься до часу ще до побудови храму зі слідами функціонування могильника IX—X ст. та

більш ранніми шарами. Виявлені матеріали дають змогу зробити певні попередні висновки, дещо інакше розглядати пам'ятку й скорегувати певні пануючі та давно усталені уявлення про неї.

Відзначимо важливі факти слідів ремонтів та перебудов XI—XII ст. Це плінфи та блоки від двоступчатої декоративної ніши, характерні для основних кладок Софійського собору, тобто 30-х років XI ст. Можливо, з цим ремонтом і пов'язане освячення Десятинної церкви 1039 р. митрополитом Феопемптом.

Ще більш виразно про це свідчить мурування південно-західного куту храму, фундамент якого частково перекладено на глибину на 0,5 м нижче первісного, частково до половини його глибини. Використано плінфу (28,5—30 × 24—25,5 × 4,5—5,5 см), яка за форматом, сировиною та формовкою відповідає першій третині XII ст. Цю плінфу М. Каргер вважав імітацією цегли часу Петра Могили. Разом у перекладці знаходились у повторному використанні матеріали X ст. (плінфа, різьблений камінь). Розчин цієї ділянки відрізняється від розчинів основної частини храму. Можливо, цей ремонт є наслідком численних землетрусів початку XII ст., зафіксованих літописом.

За М. Каргером, більшість дослідників вважали, що галереї та західна частина споруджені через кілька десятиліть після центрального ядра — у 30-х роках XI ст., з чим і пов'язували освячення 1039 р. (ПСРЛ, I, ст. 135). Проте останні дослідження показали, що і основний об'єм храму і всі його інші частини споруджені в межах одного будівельного процесу 989—996 рр. Про це свідчить ідентичний характер дерев'яних субструкцій, будівельного каменю та плінфи, рівень закладання фундаментів центрального об'єму та галерей.

Під час досліджень підтвердилися спостереження Д. Мілеєва стосовно поперечної фундаментної стрічки по лінії східних підкупольних стовпів. Її рів був викопаний будівельниками, але на ділянці основного ядра ані дерев'яні субструкції, ані мурована кладка не були здійснені. Рів просто засипали. Можливо, ця деталь вказує на певні зміни у задумі конструктивного рішення східної частини храму, які відбулися вже під час закладання фундаментів (Івакін, Іоаннісян 2009).

Ретельне вивчення решток фундаментів, будівельними матеріалами, рівнем та характером дерев'яних субструкцій дозволило з'ясувати послідовність спорудження окремих ділянок фундаментів в межах одного процесу, виявити його етапи. На першому етапі відбулася розбивка плану центрального об'єму споруди без нартекса та влаштування фундаментних ровів. Але вже в процесі влаштування фундаментів будівничі змінюють задум та відмовляються від стрічки по лінії східних стовпів. Фундаменти ядра вирізняються серед інших (нартекс,

Рис. 1. Десятинна церква. 2008 р. Розкоп І. Підшва фундаментів північної апсиди та сліди субструкцій східної частини котловану апсид. Вид з боку сходу

екзонартекс, галереї) більшою глибиною та наявністю решток рудого залізного піщаника, відсутнього на інших ділянках. Характер стиковки дерев'яних субструкцій вказує, що спочатку укладалися поперечні, а потім вже поздовжні ділянки. На наступному етапі споруджували фундаменти нартексу та поперечних стрічок галерей. Нартекс пристиковано до центрального ядра, а глибина закладки його фундаментів менше майже на 0,5 м. Тут відсутній рудий піщаник. Характер швів в місцях прилягання поперечних стрічок до фундаментів поздовжніх зовнішніх стін галереї вказує, що вони більш ранні.

Наступний етап виділяється за характером суміщення швів (та аналогічним будівельним матеріалом) на ділянках фундаментів двох західних приміщень південної галереї, які дають змогу вважати, що фундаменти передостанніх приміщень північної та південної галерей закладалися вже після фундаментів головного ядра, нартекса та поперечних стрічок галерей (в межах центрального об'єму).

Далі влаштували фундаменти зовнішніх стін північної та південної галерей. Спочатку вони були продовжені на захід на одне приміщення, а закладка фундаментів на захід від нартексу (екзонартекса або атріуму) припала на завершальну фазу влаштування фундаментів.

Послідовність влаштування фундаментів у західній частині храму дозволяє висловити обережне припущення, що першопочатковий проект храму, що задумувався, був менше по осі захід-схід на одну лінію компартиментів. Цей першопочатковий загальний задум зодчих церкви уявляється, таким чином, у вигляді тринефного храму з нартексом, оточеного обходом-галереєю однакової ширини з півдня, заходу та півночі. Можливо, вже на етапі влаштування

фундаментів відбулася зміна задуму в бік розширення західної частини храму, що призвело до появи тут складної структури компартиментів, над реконструкцією якої дослідники архітектури ламають списи вже майже два століття.

В 2008—2009 рр. проводились дослідження на трьох розкопах загальною площею понад 450 кв.м. Розкоп І (площею 160 кв.м) продовжував роботи попередніх років й охопив усю площу вітварної частини храму. Під час вибирання засипок розкопок 1908—1909 рр. цієї ділянки знайдено велику кількість фрагментів фресок, зокрема з орнаментами, святим ліком, з графіто імені «Феоктист», невеликий залізний хрест з кінцями, що розширюються, і черешком.

Досліджено конструкції, що збереглися, в підшві фундаментів, фрагменти самих фундаментних мурів та заливки вапняним розчином дерев'яних субструкцій (майже весь масив фундаментного мурування вибрано ще у XVII ст.) (рис. 1). Це дало змогу детально реконструювати досить неординарний процес закладання фундаментів у цій частині храму X ст.

Унікальним є спосіб облаштування загального великого котловану неправильних прямокутних обрисів, площа якого (близько 140 м²) значно перевищує площу апсид. На дно котловану по всій площі були покладені субструкції з двох ярусів дерев'яних брусів, розташовані навхрест (нижній ярус по осі захід—схід) і закріплені вертикальними кілками. Субструкції засипали шаром залізного пісковику й залили білим вапняково-піщаним розчином з дуже низьким вмістом цем'янки (рис. 2). У цьому шарі зустрічалися уламки червоного кварциту, а в розчині — плінфи. На вапняній стяжці вже укладалась кладка напівкіл фундаментів апсид, від яких сьогодні залишилися лише декілька плям рожевого цем'яноквого розчину та декілька фрагментів блоків кварцитів *in situ*. Після зведення фундаментів апсид пазухи котловану зовні та всередині півкожухі апсид засипали брилами залізного піщанику й ґрунтом — перевідкладеним гумусованим культурним шаром. Ретельне дослідження послідовності побудови цих конструкцій дає підстави стверджувати, що незвичний технологічний спосіб будівельники спланували заздалегідь.

Рис. 2. Десятинна церква. 2009 р. Розкоп І. Ділянки, що збереглися, підосви фундаментів центральної та північної апсид. Вигляд з півдня

Крім того, вдалось виявити, що центральна і північна апсиди мали підковоподібний внутрішній абрис фундаментів та значне розширення його відносно до повздовжніх фундаментних стрічок головного ядра храму. Ці особливості серйозно змінюють уявлення про східну частину храму, яке склалось після розкопок Д. Мілеєва.

Дещо інший характер мала конструкція фундаментів під південною апсидою. У південно-східному куті розкопу виявлено невідомий раніше фрагмент кладки з блоків червоного кварциту. Аналогічний фрагмент кладки був знайдений 1908 р. (повторно розкрито в 2006 р.) у внутрішньому просторі південної апсиди. Є підстави вважати, що на всій площі південної апсиди над дерев'яними субструкціями розміщувалася суцільна прямокутна платформа з трьох шарів блоків кварцитів, зверху яку вирівняли заливкою вапняного розчину, а фундаменти самої апсиди виклали вже на поверхні цієї платформи. Такі заходи по зміцненню основи були пов'язані з тим, що будівельники храму зіткнулися з котлованом великої камери, що знаходилась безпосередньо на місці південної апсиди (№ 109 за М. Каргером). Заповнення пазухи між південною апсидою і південною стінкою котловану складається з сильно гумусованого ґрунту (культурний шар перевідкладено у процесі будівництва X ст.). У заповненні зустрічались дрібні фрагменти кісток і кераміки, обпаленої глини, відколи кварциту, шматочки плінфи, фрагмент витого браслету синього скла. Пазуха котловану засипалася у два

етапи. Вони розділені будівельним горизонтом із плямами цем'яноквого розчину, великими уламками кварциту та залізного пісковіку.

У 2008—2009 рр. були здійснені додаткові дослідження дерев'яної споруди під південною апсидою Десятинної церкви. На материк розчищено залишки південно-східного і північно-західного кутів зрубу камери, зафіксовані межі його котловану. Котлован цієї споруди був заглиблений від давньої денної поверхні щонайменше на 1,7 м. Його розміри становили 6,4 (неповний) × 6,3 м, а самого зрубу 5,8 × 5 м. Це дещо відрізняється від свідчень Д. Мілеєва — 5,5 × 5,5 м. Паралельно південній стінці зрубу (зберігся тільки тлін нижнього вінця) в 1,10 м на північ від неї проходила додаткова лага, зафіксована ще Д. Мілеєвим. Під цим вузьким південним приміщенням камери ще до влаштування нижнього вінця зрубу була зроблена підсипка з щільної сіро-блакитної глини товщиною 3—5 см. Стратиграфічні спостереження дають підстави думати, що зруб на момент його розбирання був порожній (незаповнений ґрунтом), а його заповнення (0,35 см) відноситься до часу після розбирання, але до влаштування котловану апсид (рис. 3). Єдині знахідки, що відносяться до часу функціонування зрубу, виявлено на підлозі камери біля південної стінки — декілька кісточок тварин.

Продовжувалися дослідження центральної частини храму на площі 110 м². Розміщені тут ділянки переважно розкопувалися у 1938—1939 рр., а також були значно пошкоджені фундаментами Десятинної церкви 1842 р. Про-

Рис. 3. Стратиграфічний розріз двох котлованів: темний гумусований шар — заповнення котловану апсид, світлий шар — заповнення пазухи котловану камери № 109, яке перекривало тлін нижньої колоди південної стінки зрубу. Вигляд з південного-заходу

те виявлено залишки підшви фундаментних стрічок під північно-західним підкупольним стовпом Х ст. На матеріку простежено сліди дерев'яних субструкцій й зафіксовано, що субструкції повздовжньої стрічки (захід—схід) були покладені першими, а субструкції поперечної — другими. Також зафіксовано засипання цих субструкцій шаром рудого залістого пісковіку. В 2009 р. дослідження проведені біля північно-західного кута первинного центрального об'єму храму. Вдалося визначити, що фундамент північної стіни первинного центрального ядра церкви мав виступ (0,9 м) на

Рис. 4. Десятинна церква. 2009 р. Розкоп VIII. Північно-західний кут храму. Нахльостування західної зовнішньої стіни на північну. Вигляд з північного сходу

захід, що слугував або фундаментом кутової пілястри цього первісного ядра, або випуском для перев'язки з фундаментом нартексу. Останній мав нижню підшви на 0,5 м вище підшви підмурків первинного ядра церкви.

В 2008 р. розкоп VII площею 84 м² заклали на місці зовнішньої стіни північної галереї Х ст. Його конфігурація частково збіглась з розкопом 1908 р. Зафіксовано стратиграфічні профілі цього розкопу. З'ясовано, що цими розкопками було вибрано лише заповнення фундаментних ровів, а фрагменти культурного шару по боках фундаментного рову залишилися недокопаними. Самі фундаменти знищено ще у XVII ст. й на дні фундаментного рову збереглися лише тлін дерев'яних субструкцій (лежнів та кілків), а також плями цем'яноквого розчину, фрагменти плінфи in situ у засипці дерев'яних субструкцій. Досліджено єдиний вицільний фрагмент фундаментної кладки — зовнішня лопатка (друга зі сходу) північної стіни, яка складалась з блоків червоного кварциту. Хоча фундамент північної стіни, на відміну від південної, практично повністю вибраний, характер будівельних матеріалів (блоки червоного кварциту і плінфи, рожевий цем'яноквий розчин з домішкою сірих шлаків) вказує на їхню тотожність та синхронність зведення фундаментів цих об'ємів.

Контури фундаментних стрічок й ступінчасте пониження підшви північної стіни (до 0,5 м зі сходу на захід) дають підстави припустити, що фундаменти північної галереї закладалися аналогічно південній — окремими ділянками. При цьому останні приєднувалися одна до одної, до того ж спочатку закладалися поперечні стрічки галереї, а вже потім — ділянки фундаментів зовнішньої північної стіни.

В 2009 р. заклали новий розкоп VIII площею 74 м² (північно-західний кут споруди), що являв собою продовження розкопів VII та II. Вивчення фундаменту західної стіни церкви Х ст. засвідчило, що його кладка заповнювала всю ширину фундаментного рову (на відміну від фундаментів центрального ядра, де рови були ширші за самі фундаменти). Крім того, фундамент північної стіни, а також обох лопаток північно-західного кута, був закладений на 0,8 м глибше, ніж фундамент західної стіни (рис. 4). Фундамент останньої накладся на вже існуючий фундамент кута, так що повздовжні і поперечні бруси субструкцій західної стіни потрапили у товщу кладки згаданого кута.

Рис. 5. Десятинна церква. 2009 р. Розкоп VIII. Загальний вигляд з північного заходу

Вперше після 1826 р. розкрито першу із заходу поперечну стрічку північної галереї. На її дні *in situ* збереглась заливка цем'яноквого розчину та сліди поперечних (верхніх) і повздовжніх брусів субструкції. Сліди субструкції зафіксовано і у підшві північної стіни храму.

Ретельна зачистка і фіксація цих слідів дозволила реконструювати послідовність зведення фундаментів храму на цій ділянці. Першою, на найбільшу глибину, заклали перехрестя північної стіни та згадані поперечної стрічки, а також на північну лопатку цього перехрестя. Субструкції прилеглих до перехрестя ділянок північної стіни закладено на 0,1—0,15 м вище й пристиковано до перехрестя. Останньою споруджувалась поперечна внутрішня стрічка — перемичка, підшва якої була на 1,3—1,4 м вище, ніж низ перехрестя (рис. 5). Ймовірно, за аналогією із сусіднім північно-західним кутом, фундамент перемички накладався на вже зведену нижню частину підмурків північної стіни храму. Вірогідно, це пов'язано з тим, що фундамент перемички не ніс значного навантаження. Це дозволяє гадати, що й вся фундаментна стрічка західної стіни церкви була влаштована вже після побудови фундаменту північної стіни.

Велика глибина і потужність фундаментів північної стіни Десятинної церкви, найвірогідніше, пов'язані з безпосередньою близькістю до щойно засипаного рову Старокиївського городища, що являло загрозу для міцності майбутньої будівлі. Можливо, побоювання будівничих храму мали рацію. Великі тріщини на фундаменті фіксують наслідки навантажень (особливо під час землетрусів, особливо небезпечних поблизу засипаного (але не надто сильно утрамбованого) глибокого рову (близько 7 м).

У 5 м на захід від північно-західного кута церкви в засипці давнього рову (розкоп V) у шарі зі слідами ремонту храму XI ст. виявлено найбільший з відомих збережених фрагмент (42 × 24,5 та 14 × 2,5—3 см) першопочаткового фрескового розпису (рис. 6). Він являє собою кут цокольної частини пілястри, торець якої прикрашений рослинним орнаментом у вигляді стеблини з пелюстками, виконаний контурним малюнком чорною фарбою по білому фону. Головна площина цієї пілястри синього кольору й, вірогідно, мала зображення погрудної фігури. Прослідковано рештки супроводжуючого напису. Менший фрагмент (30 × 25 см), також потрощений і взятий монолітом, знайдено ще ближче до кута церкви. Ці блоки з фресковим

розписом, з певною мірою вірогідності, можна пов'язати з північно-західною зоною пам'ятки. На цьому самому розкопі виявлено і фрагмент мозаїки, переважно золотого кольору.

На розкопі IV в 2009 р. досліджено невеличку ділянку для вивчення залишків квадратного пілона на захід від західної стіни Десятинної церкви. Два симетричних потужних пілони позначено на плані М. Єфімова 1826 р., але їхнє призначення, характер мурування й датування залишались невідомими. Було розкрито західну частину фундаменту пілона шириною 2,9—3,0 м. Вище збереглась (на 4—5 рядів плінфи) кладка стіни пілону шириною 2,65—2,70 м. Цокольний виступ складає в середньому 0,15 м. Плінфа

Рис. 6. Десятинна церква. 2009 р. Розкоп V. Фрагмент фрескового розпису пілястри з інтер'єру храму. Торцевий бік

(29—30 × 25—26 × 5—6 см) повністю тотожна плінфі ремонту південно-західного кута Десятинної церкви першої третини XII ст. Жодних слідів більш ранньої конструкції на цьому місці не виявлено. Ці пілони з'являються, вірогідно, під час цього ремонту XII ст. й завершують оформлення західного порталю храму¹. Культурний шар навколо фундаментів пілонів сильно пошкоджений поховальними ямами та похованнями XVII—XVIII ст., а також траншеями та ямами XIX ст., які пов'язані з археологічною діяльністю М. Єфімова та О. Анненкова. Зовсім невеличкі ділянки зберегли давньоруський культурний шар, часу до будівництва Десятинної церкви та шар часу цього будівництва X ст., який являє собою поверхню, яку покривають сколи пісковика та овруцького пірофілітового сланцю.

1. Під час досліджень 1948 р. на захід від храму М. Каргер зафіксував великий блок склепінчастої конструкції, складений з аналогічної плінфи. На той час його продатовали XVII ст. (Каргер 1952, с. 11). Вірогідно, що цей блок відносився до конструкції західного порталю XII ст., який включав до себе й квадратні пілони.

Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память равноапостольного князя Владимира. — Пг., 1917. — С. 21—30.

Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982.
Брунов Н.И. Рецензия на: Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938—1947 гг.). Киев, 1950. // ВВ. — Т. VII. — М., 1953. — С. 296—300.

Ёлшин Д.Д. Раскопки Императорской археологической комиссии в Киеве в 1908—1914 гг.: новые архивные материалы // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. — Вып. 4. — Декабрь. 2007. — С. 226—230.

Ёлшин Д.Д., Евдокимова А.А. Плинфа с греческими клеймами из раскопок Десятинной церкви в Киеве // Archaeologia Abrahamica. Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. — М., 2009. — С. 203—211.

Ёлшин Д.Д., Никитенко И.С. О фундаментах Десятинной церкви в Киеве (по материалам исследований строительного камня) // Записки ИИМК РАН. — СПб., 2009. — № 4. — С. 138—156.

Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты раскопок 2005—2007 гг.) // Archaeologia Abrahamica. Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. — М., 2009. — С. 179—202.

Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005—2007 рр. // Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 248—254.

Каргер М.К. Розкопки на садибі Київського історичного музею // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 5—13.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.

Козюба В.В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908—1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // Ruthenica. — 2005. — Т. IV. — С. 169—214.

Корзухина Г.Ф. К реконструкции Десятинной церкви // СА. — 1957. — № 2. — С. 78—90.

Красовский И.С. О плане Десятинной церкви в Киеве // РА. — 1998. — № 3. — С. 149—156.

Красовский И.С. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви // Археология. — 2002. — № 4. — С. 98—107.

Логвин Г. Початковий період давньоруської архітектури // Мистецтво і сучасність — К., 1980.

Логвин Г.Н. Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 255—230.

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві // Анналі Української Академії Наук у США. — Т. III—IV. — Нью-Йорк, 1954.

ПСРЛ. — Т. I. — М., 1961.

Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. — СПб., 1993.

Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 32—34.

Холостенко М.В. З історії зодчества Древньої Русі X ст. // Археология. — 1965. — № 3 (XIX). — С. 68—84.

Шмит Ф.И. Искусство Древней Руси-Украины. — Харьков, 1919.

Cross S. Medieval Russian Churches. — Cambridge-Massachusetts, 1949.

Г. Ю. Ивакин, О. М. Иоаннисян,
Д. Д. Ёлшин, Ю. В. Лукомский

АРХИТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ 2008—2009 гг.

В статье подаются материалы новых архитектурно-археологических исследований Десятинной церкви X в. в Киеве, которые были получены в ходе двух последних полевых сезонов — 2008—2009 годов. Основные работы были сосредоточены в апсидной части храма, в районе северо-западного угла постройки и перед западными фасадами церкви. Выявлены детали и особенности устройства фундаментов церкви, очередность их сооружения. Весь комплекс Десятинной церкви был сооружен на протяжении единого строительного периода — в конце X в., однако уже в ходе строительства зодчие изменили свой первоначальный замысел. Перед западной стеной церкви обнаружены следы ее главного порталю XII в. Выявлены интересные фрагменты первоначальной фресковой росписи памятника.

G. Yu. Ivakin, O. M. Ioannisyann,
D. D. Yolshin, Yu. V. Lukomskiy

ARCHITECTURAL- ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF THE DESATINNAJA CHURCH IN 2008—2009

The paper represents artifacts of new architectural-archaeological researches at the Tithe church in Kyiv (10th cent.). These findings were received during two last seasons in 2008—2009 years. Work was concentrated in an apse part of temple, in a place of north-western and western parts of temple. Individual details of built foundation were found out. All complex of Tithe church was constructed at the end of 10th cent. in one movement. Interesting fragments of first fresco were discovered.